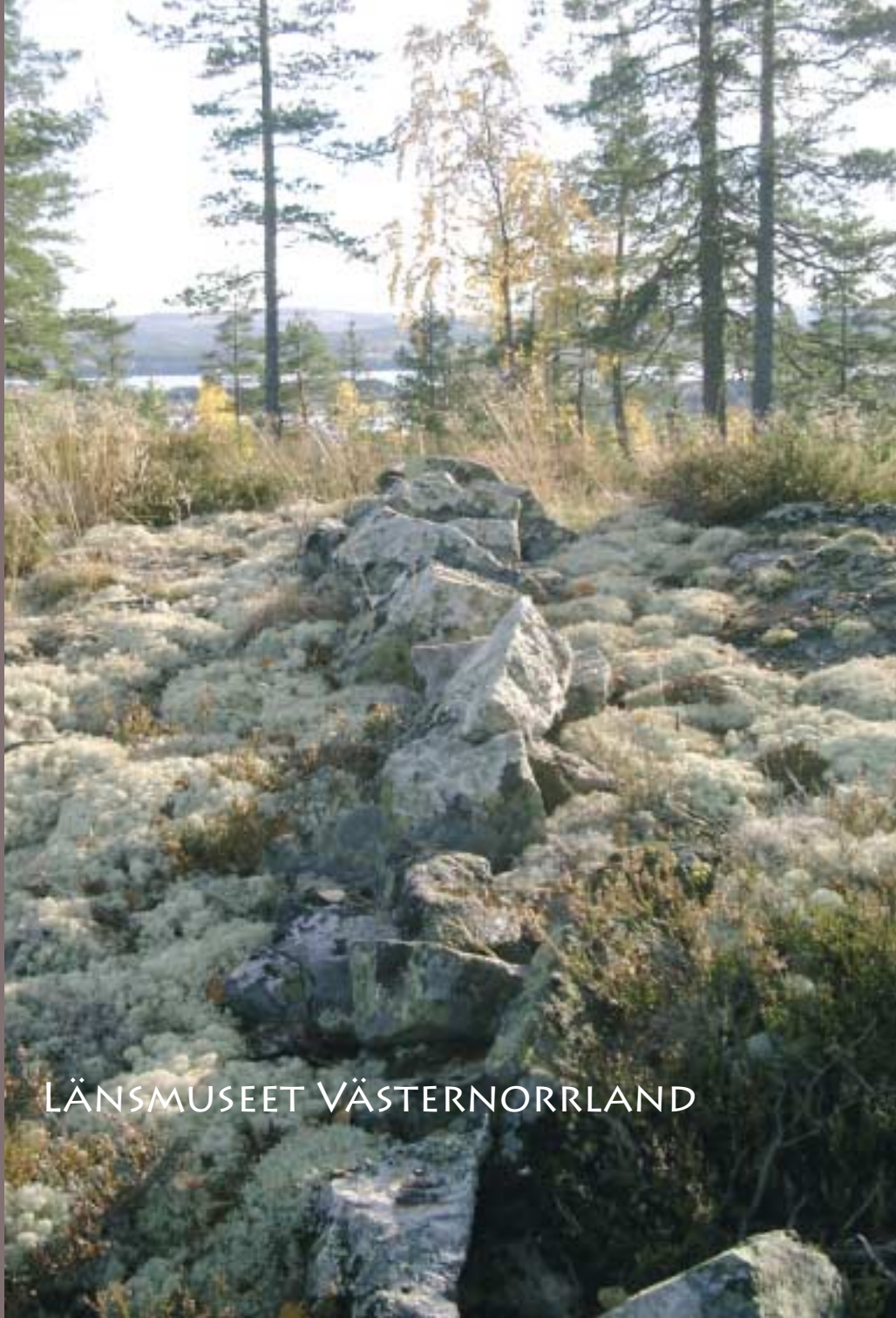

SKOG OCH HISTORIA

LÄNSMUSEET VÄSTERNORRLAND

Tryckt med bidrag från Länsstyrelsen i Västernorrlands län

Länsmuseets småskriftsserie nr 7

© Länsmuseet Västernorrland och författarna

Redaktör: Pia Nykvist

Text: Pia Nykvist
Ola George sid. 28-29, Magnus Holmqvist sid 26 -27,
Peter Persson sid. 20-21

Grafisk form: Pia Nykvist

Foto: Pia Nykvist
Margareta Bergvall sid. 31, Magnus Holmqvist sid. 28,
Peter Persson sid. 20, Lars Karlsson sid. 26 och 27.

Illustrationer: Fig sid 12 och 13 hämtade ur *Handbok för kolare*.
Uppsala 1947

Adress: Länsmuseet Västernorrland
Box 34
871 21 Härnösand
www.ylm.se

Produktion: Hemströms tryckeri AB, Härnösand 2004
Upplaga: 1500
ISBN: 91-85222-04-6
ISSN: 1651-4424

Skog och historia i Västernorrland

*Allt som finns kvar är flyktiga
minnen och sköra spår, efter
människor som en gång var,
och av tider som svunnit bort.*

HAR VI RÅD ATT INTE BEVARA? 8   OM ETT PROJEKT 10   ALLA DESSA
KOLBOTTNAR! 12   TJÄRDALAR 14   TERRASSER OCH GRAVAR FRÅN
JÄRNÅLDER 17   DE ÄLDSTA BOSÄTTNINGARNA 18   GRAVFÄLTET I
VANGSTA 20   ANLÄGGNINGAR FÖR FÅGELFÅNGST 22   ATT GÅ I EN
LABYRINT 25   DE SKOGSFINSKA GÅRDARNA 26   FÅNGSTGROPAR
FÖR ÄLG 30

Har vi råd att inte bevara?

Någon sa: Vi ärver inte landet av våra föräldrar, vi lånar det av våra barn

Våra skogar har alltid brukats av människor och kommer heller inte i framtiden att förbli opåverkade. Våra förfäders spår finns överallt ute i markerna. Fångstfolkens mångtusenåriga vistelse har lämnat efter sig spår som döljs under skogsmarkens moss-täcke, endast en del är synligt för ögat. Böndernas tusenåriga in- verkan är lättare att spåra då de lämnat efter sig blästor, kolbott- nar och tjärdalar i skogen. Namn som Bodberget, Gravamyran och Blästermyran vittnar om var de hade sina fåbodar, var de jagade älg och var de framställde sitt järn. Sedan århundraden har skogen också nyttjats av samerna. Fjällsamerna flyttade sina renhjordar från fjällen ned till skogslandet för vinterbete. Andra samer levde hela året med sina renar i skogslandet. Spåren de lämnat efter sig är mycket subtila, ibland bara några stenar efter en härd som vittnar om var bostaden en gång stod, ibland några gropar där maten förvarades.

Allt eftersom vår kunskap växer upptäcker vi fler spår. Men tiden är knapp! Skogsindustrins enorma behov av timmer håller snabbt på att förändra det norrländska landskapet. En omvandling som har visat sig förödande för kulturminnen vilka tillkommit genom årtusenden av generationers brukande av marken. Några är stora och tydliga, andra i det närmaste osynliga. Ändå finns de där.

Skog och historiagrupp på studiebesök i Böle vid Sidsjön där arkeologer från Länsmuseet sommaren 2003 undersökte en gravhög från äldre järnålder.

Om ett projekt

2001 startade projektet Skog och historia i Västernorrland, ett arbetsmarknadsprojekt som drivs av Skogsstyrelsen via sina regionala kontor. Den viktigaste anledningen var att det behövdes kompletterande inventeringar av kulturhistoriska lämningar för att man inom skogsbruket ska kunna leva upp till skogsvårslagens krav. Projektet syftar även till att öka kunskapen om skogens kulturhistoriska dimensioner. Genom utbildning och information vill man hindra att lämningarna förstörs eller försvinner. En viktig uppgift inom projektet är att inventera och dokumentera lämningar i landskapet. Dokumentationen omfattar även immateriella spår som sägner och traditioner.

11

På klapperstensfält, som en gång bildats i svallzonen på gamla stränder, återfinns man ofta lämningar som skjutskåror och gropar för förvaring, lämningar efter äldre tiders jakt.

Länsmuseet i Västernorrland har fått i uppdrag av Länsstyrelsen att granska de lämningar som skall föras in i det nationella fornminnesregistret (FMIS). Under två säsonger har därför personal från museets kulturmiljöavdelning utfört granskningar i socknarna Njurunda och Liden i Medelpad.

Alla dessa kolbottnar!

Träkol har använts i järnframställning under lång tid. I början kolade man i gropar i marken, sedan ersattes dessa av liggmilor och resmilor. I milorna placerades veden på marken och täcktes med granris och jord. Drag och rökutsläpp reglerades med hål i täckningen. I dag finns bara kolbottnarna kvar efter milorna. Liggmilans kolbotten känns igen på sin rektangulära form och resmilans, som är den vanligare, är rund. Ibland finner man även kolarnas koja intill kolbottnen. Oftast är det spismurens stenar som visar var den stod.

Järnbrukens uppsving på 1600-talet skapade ett stort behov av träkol och kolning blev därför en viktig näring i vår region. Efter andra världskriget upphörde kolningen.

Mängder av kolbottnar finner man i områden där det har funnits järnbruk. Ofta ligger kolbottnarna på sandiga och moiga marker. Fortfarande lever människor som kan berätta egna kolarminnen.

Rester av yngre kolmilor är lätta att känna igen. Den runda formen på kolbottnen brukar kunna skönjas som upphöjningar i marken. Ett lager av kol finns under markytan. Runt kanten finns oftast stybbränna och stybbgropar.

Milan kunde vara mycket farlig att vakta. Ibland hände det att den rasade in och folk brändes ihjäl.

Skogskolningen var förr, för den på träkol baserade metallindustrin, mycket omfattande och av stor ekonomisk betydelse. Stål framställt med träkol var av högsta kvalitet och tillverkades ända fram till tiden efter andra världskriget. Under kriget användes träkol även för gengas till fordon, och av biprodukter vid ugnskolning framställdes flytande bränslen.

Under 1800-talets senare del svarade kolningen för ca 15 % av landets virkesförbrukning. Många järnbruk hade kolartorpare eller landbönder med leveransplikt, och kolning var en viktig binäring för bönderna. Delvis rådde säljtvång.

Kolningen har i det närmaste upphört i Sverige. I många u-länder är dock träkol ett viktigt bränsle, bl.a. vid matlagning.

Kolarkojan var vanligen en enkel byggnad. Ofta var den uppförd av klen timmer med trampat jordgolv. Inne i kojans fanns en eldpall och en eller några sovplatser. Det som idag återstår är rester efter eldstaden och ibland några stenar efter grunden.

Då miljön blivit för varm, slaggasen slocknat och skorstenen var satt på plats, gällde det att driva kolningen med jämn hastighet så att man fick träkol av god kvalitet. Förr användes allmänt torrakor, på rot torkad skog, särskilt sådan från tall, för kolning i ugn.

Tjärdalar

Tjärbränning var vanlig i Sverige från 1500-talet fram till slutet av 1800-talet. Bränningen skedde i en tjärdal vilken utformades som en trattformig grop i en avschaktad sluttning. Gropen kläddes med bräder och tätades med näver. Sedan packades tjärveden och tjärdalen övertäcktes med torvad jord innan den tändes. Från gropens mitt ledde en urholkad stock eller ränna. I denna samlades tjäran upp för tappning i tunnor eller andra kärl. Ofta var det ”törstubbar” av tall som man brände. Tjära brändes för husbehov men även för avsalu. Den tappades på tunnor som sedan kunde flottas ned till någon närbelägen hamn.

Lars och Magnus arbetar i projektet Skog och historia. De har tillbringat flera månader med att söka av skogarna i trakterna kring Torpshammar där de bl. a. har hittat många kolbottnar men även flera tjärdalar.

Det som återstår av tjärdalen är själva gropen och diket där man tappade ur tjäran. Oftast ligger de i en slänt. Insamling av ved till tjärdalen var tidsödande. Det krävdes också mycket arbete vid finhuggning, torkning och inresning.

Längs Medelpads och Ångermanlands kuster finns många stora rösegravar från bronsålder, men även små flackastensättningar från järnålder. De senare förekommer på något lägre höjder. De är ibland svåra att upptäcka där de ligger nästan helt täckta av markvegetationen, med endast några få synliga stenar. Tack vare att dennastensättning låg på en berghäll har den undgått att förstöras när hygget markbereddes.

Terrasser och gravar från järnålder

Det är inte ovanligt att man påträffar anlagda terrasser och gravar i skogsmarker som ligger i anslutning till dagens bygder. Oftast ligger terrasserna i solbelysta sluttningar där jordmånen varit lämplig för åkerbruk, eller för att bygga hus. Ibland finner man större stenar i kanten på dem, ibland saknas sådana. På en del har det stått byggnader, andra har man odlat på. Intill terrasserna ligger ofta gravhögar och stensättningar, där gårdens medlemmar begravts. Inte sällan finner man att även ortnamnen, på sådana platser, hör hemma i järnålder.

De äldsta bosättningarna

De som levde här under de första årtusendena efter det att inlandsisen smält bort förde en kringflyttande tillvaro. De tog tillvara skogens nyttigheter på olika platser alltefter årstidens gång. Av deras skonsamma utnyttjande av naturens resurser finns många, men subtila spår och lämningar som utgör en mycket hotad grupp i det moderna skogsbruket.

Genom att studera landskapets topografi kan man idag finna ut var sådana gamla bosättningar har funnits. Den kraftiga landhöjningen i vårt län har medfört att de nu ligger på höga höjder, i lägen där det en gång varit uddar eller sandstränder i skyddade och soliga havsvikar. Flera sådana bosättningar har återfunnits på de höga kustbergen i Ångermanland. Att se dem med blotta ögat är mycket svårt, de ligger dolda under mossa och torv.

En av läns museets arkeologer besöker en höghöjdsboplats som utsatts för markberedning. Där skogsmaskinen rivit upp grorpar och fåror i marken syns skörbrända stenar från härdar och matlagning.

När skogsmaskinerna en gång gått över och plöjt en sådan plats är kunskapen den kunde ha gett oss borta. Det är därför viktigt att de upptäcks i tid. Ibland kan man ha tur och se skörbrända stenar och tunna fina kvartsbitar, kanske i en bäckfåra som skurit igenom ett sådant område eller i dikeskanten längs en skogsväg.

Redskap tillverkade man bl a av kvarts och annat stenmaterial. Där de fann gott råmaterial skapades med tiden små stenbrott. Att återfinna dem är svårt där de ligger dolda under årtusenden av vegetation.

För några år sedan genomfördes en undersökning av vad som föreföll vara en sådan boplats strax nedanför grottan i Skuleberget. Slagen kvarts visade att någon för mycket länge sedan, när Skuleberget var ett litet skär långt ut i havet, suttit där och tillverkat redskap av kvarts.

Gravfältet i Vangsta

I det som en gång var en skogsbacke i Vangsta på Härnön, ligger numera de sorgliga resterna av Härnösands största gravfält från järnålder.

På Härnön finns mycket gamla gårdslägen. Ett av dem är Vangsta. Namnet med ändelsen *-sta* tyder på att en gård etablerades på platsen någon gång under järnålder. Om detta vittnar även det stora gravfältet där gårdens medlemmar under generationer lagts till vila.

Namnet Vangsta är sammansatt med förleden *Vang-* med betydelsen '*fält, äng, grässlätt*', och *-sta*, med betydelsen '*ställe, boplatz*'. I Norge kan Vang betyda åker för fruktbarhetskult, t. ex. heter Frejas boning Folkvang med betydelsen '*kampfälte*' och Tors boning benämndes Trudvang. Det tyder på att även Vangsta på Härnön kan ha en kultisk bakgrund.

Delar av gravfältet i Vangsta förstördes vid markberedning år 2003. Över en stor del av ytan är förödel-sen total och det är stor risk för att föremål i form av personlig utrustning och gåvor som den gravlagde fått med sig, nu förstörs. Den gamla vägen som går genom gravfältet finns fortfarande kvar. Kanske gick den här redan under förhistorisk tid.

Inte långt från Vangsta ligger Godberg, kanske en gång med koppling till en Hovgode. En av de tidigaste uppteckningar som omnämner gravarna i Vangsta är N. J. Ekdahls inventering 1827-30, där han omtalar att det finns 8 rösen och högar vid ett berg cirka en kilometer öster om Kapellsberg. Åren 1908 och 1909 undersökte läroverksadjunkten E. Johansson tre högar i Vangsta. Fynden från dessa undersökningar, bl. a pilspetsar, broddar och glaspärlor, är typiska för yngre järnålder. Alla tre gravar utgjorde brandgravar.

Under 1800-talet och förra hälften av 1900-talet gick bonden bakom plogen och hade god uppsikt över marken och vad som kom fram ur jorden. Idag sitter bonden i en traktor och har plogen bakom sig. Det samma gäller det moderna skogsbruket.

Ska våra efterkommande ha möjlighet att se lämningar efter mänskliga aktiviteter och kunna fundera över hur man hade det förr? Om svaret är ja, så måste vi fråga oss hur vi skall göra för att bevara dessa lämningar för framtiden.

Anläggningar för fågelfångst

På krön eller höga avsatslägen på kalberg finner man ibland lämningar efter äldre anläggningar för fågelfångst. De är i form av stenrader och små stenrösen. Man har observerat orrarnas beteende på spelplatser och byggt låga stenhägnader som genom sin anpassning till terrängen fått fåglarna att passera öppningar där man placerat snaror. Fångst med snaror i stenraderna bygger på vetskapen om att fåglarna inte går över de utlagda hindren, utan följer stenraderna tills de hittar en öppning att slinka igenom.

Stenraderna kan vara från några meter upp till 20 meter långa. De kallas ibland av ortsbefolkningen för ”stenhag”. De korta stenraderna är raka medan de längre kan ändra riktning flera gånger och ibland även bilda slutna gårdar. De små stenrösen har utgjort fästen för slanor i vars ände en snara varit riggad. Fåglarna har lockats till snarorna genom utlagt bete.

Upplysningar om ålder och användningstid är mycket knapphändiga. Det tycks dock som om anläggningarna har brukats in på 1900-talet.

De högt belägna hållmarkerna är genom sin avskildhet och relativa öppenhet goda spel- och uppehållsplatser för fåglarna. Längre in i landet, där fåglarnas spelplatser finns på myrar eller andra öppna platser, har det varit naturligt att använda ris som byggnadsmaterial till fällor.

Labyrinttraditionen har i Sverige varit levande in på 1900-talet. Att gå i en labyrint ansågs av fiskare ge bra vind och god fångst. Likaså förekom ett slags friarleik mellan ungdomar där en pojke skulle dansa eller springa genom labyrinten till en flicka som stod i dess mitt. Den här labyrinten finns ute på Lörudden i Njurunda.

Längs kusten finns från ungefär samma tid som labyrinterna även många tomtningar. Kring dessa finns inga traditioner kvar som kan berätta om hur de använts. De är troligen lämningar efter enkla bostäder som brukats av fiskare och säljägare.

Att gå i en labyrint

Från medeltid och historisk tid finns labyrinter, tomtningar och lämningar efter fiskelägen längs kusten. De flesta labyrinter vi känner till återfinns ofta vid gamla fiskeplatser och hamnlägen. Flertalet av dem torde ha anlagts under medeltid och framåt, men de förekommer redan under bronsålder i delar av Sverige. Labyrinterna anses ofta ha en magisk bakgrund. Det troliga är att de har anlagts av fiskare.

Den i litteraturen mest omtalade labyrinten byggdes enligt grekisk mytologi av arkitekten Daidalos för att hysa odjuret Minotaurus. I ruinerna av de minoiska bronsålderspalatsen på Kreta har forskare ofta velat se förebilder till denna mytiska anläggning.

De skogsfinska gårdarna

Ödegården vid Råsjön

Under 1600-talet etablerades många skogsfinska gårdar i länet. Utmärkande för nyetableringarna var att de anlades på utmarker långt ifrån den dåvarande bebyggelsen. Grundläggande för skogsfinnarnas svedjebruk var möjligheterna att genom nedhuggning av skog och följande bränning tillgodogöra sig markens och vegetationens näringskapital för odling av säd. Bränning är särskilt viktig för att kunna odla säd i jordar be vuxna med barrskog. Svedjebruket krävde stora arealer och en avbränd skogsyta kunde inte odlas i mer än ett par år. I gengäld gav åkrarna god avkastning under den tiden.

Gården vid Råsjön, i västra Medelpad, etablerades under 1600-talets första decennier och fanns kvar fram till 1716 då den övergavs och flyttades till det nuvarande läget norr om sjön. Som skäl till varför gården övergavs anges att läget för den första gården var frostlänt. Trots detta fortsatte man att bruka de gamla ängarna och åkrarna långt in på 1900-talet.

De synliga spåren efter den första gården är odlingsrösen i den igenväxande åker- och ängsmarken, ladrester i form av de nedersta stockvarven samt spismursrester från ett eller flera boningshus.

Även under grästorven finns många lämningar bevarade. både byggnadsrester och redskap av olika slag.

De undersökningar som sedan ett par år tillbaka bedrivs i samarbete mellan Mitthögskolan och Länsmuseumet Väster-norrland vid Råsjön, kartlägger undan för undan hur gården med dess olika byggnader har sett ut. Byggnadstraditioner som försvunnit blir åter kända efter tålmodig och arbetsam dokumentation.

27

Svedjefinnarna kombinerade svedjebruket med åkerbruk på fasta gödslade åkrar, boskapsskötsel, jakt och fiske. Slog svedjebruket fel eller om frosten tog skörden, hade man de andra näringarna att stödja sig på.

I skogarna kring Paljakka finns många lämningar som vittnar om hur man nyttjat utmarken: torvtäkter, slåttermyrar och myrodlingar. På kartor över området finns även namn såsom *Rågsvedjeberget*, *Storsvedjeberget* och *Gräftesmyran* som indikerar detta. De två första visar på svedjebruk och det sista på torvbrytning.

Ödegården i Paljakka

I norra delen av Lidens socken ligger gården Paljakka. Idag fungerar den som fritidshus och större delen av åker- och ängsmarkerna har vuxit igen. Nu ligger de stora odlingsrösen i granskog. Gården Paljakka avsattes som krononybygge i mitten på 1800-talet. En som levt här var ”Mor Ingrid Kajsa” som kunde vittna om livet på ”fjällskogen” då, när inga vägar fanns, och man levde isolerad från omvärlden.

På en höjd, cirka 400 m sydväst härom, finns rester efter en ännu äldre gård, med lämningar som vittnar om skilda brukningsfaser. Efter det att denna gård blivit öde nyttjades områdets åker- och ängsmarker av krononybygget. Forskaren

och författaren Richard Gothe nämner Paljakka som en skogsfinsk gård i sin bok ”Medelpads finnmarker”. Mer har han inte att berätta. Kanske hade gården på höjden legat öde en tid innan krononybygget uppfördes på andra sidan dalen.

Under 1700-talet ökade åkerbrukets betydelse på de skogsfinska gårdarna och mot slutet av seklet började man även ta upp myrodlingar.

Även för den oinvigde framträder spåren efter äldre tiders odlarmödor mycket tydligt. På höjden vid gården i Paljakka kan man se odlings- och röjningsrösen, stenvallar, åkerhak, grunder efter bostadshus, jordkällare och andra ekonomibyggnader.

Länsmuseet samverkar till att skolor i länet genom fadderverksamhet och adoption av fornlämningar utvecklar temaarbeten kring kulturmiljöer. Barnen reflekterar över sin egen miljö, över nu och då och får förhoppningsvis ett aktivt intresse för vård och tillsyn.

Fångstgropar för älg

Gropar för fångst av älg finns inom hela det nordskandinaviska inlandet. De äldsta vi känner till kom omkring 3000 f.Kr. och man har fortsatt att anlägga nya gropar ända fram till år 1864 då de i lag förbjöds. Ofta finner man fångstgroparna i pass där älgarna har sina säsongsmässiga vandringsleder, men man finner dem även spridda inom goda älgbetesmarker. Ibland förekommer fångstgroparna i mycket långa system som kan sträcka sig över flera kilometer. Groparnas

botten har haft olika konstruktioner för att hålla kvar bytet. Omkring 27 000 fångstgropar för älg och ren är kända i Sverige. En tredjedel av dessa finns i Jämtland men även i Väster-norrland finns ett stort antal fångstgropar och många är säkerligen ännu oupptäckta.

Ett stort antal fångstgropar har förstörts genom skogsbruket. Få undersökningar har gjorts i vårt län varför vi inte kan säga mycket om hur gamla de är, om de varierat konstruktionsmässigt över tid eller hur man under olika tider jagade med dem.

När en skogssmaskin kört över en fångstgrop i samband med markbe-redning är skadorna ofta så stora att groparna inte går att återställa.

Hur stor påverkan ska några generationers brukande av skogen tillåtas få? Kommer våra barn att kunna vandra på stigar som denna i framtiden?

Skogsbruk betraktas som pågående markanvändning, liksom jordbruk. För 50 år sedan plöjdes dock inte skogsmark som nu, brukningsmetoderna var helt annorlunda och mycket skonsammare mot de kulturmiljöer som finns i skogen.

§ Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

Lag (1988:950) om kulturminnen

Tusentals nya kulturhistoriska lämningar har registrerats i skogarna genom projektet Skog och historia. Inventerarna kartlägger och beskriver lämningar efter människors aktiviteter, liv och leverne, från en gångens tid. För att det arbete de utför skall bli värdefullt för oss måste vi dock förstå de historiska sammanhangen och de berättelser lämningarna vittnar om. Än idag finns människor som kan berätta minnen från fåbodliv, tjärbränning, kolning och flottning. Men vem kan berätta om hur fångstgroparna brukades, hur järn framställdes ur myrmalm eller sjömalm, eller hur det var att leva här strax efter det att inlandsisen smält och Östersjön var ett innanhav? För Läns museet är det en viktig uppgift att uttolka och förmedla den samlade berättelse som alla skogens lämningar vittnar om.

En av Läns museets visioner är att alla som bor och verkar i Västernorrland har kunskap om och tillgång till historien.

Riksantikvarieämbetet

LÄNS MUSEET
VÄSTERNORRLAND

ISBN: 91-85222-04-6
ISSN: 1651-4424